

Қалиев А.Қ., Теменова Г.Қ.
**Қазіргі түрік тілінің тұрақты
сөз тіркестері**

Түрік тілінің тұрақты сөз тіркестері басқа да тілдердегі сияқты бір тұтас мағынада жұмсалып, орын тәртібі өзгермейтін сөздер. Олар бір тұтас мағынада жұмсалатындықтан, тілде зат есімнің, сын есімнің, үстеудің және етістіктің орнына жұмсалып, түрлі сөйлем мүшесінің қызметін атқара алады. Сонымен қатар тұрақты сөз тіркестерінің тұлғалық және мағыналық ерекшеліктері болады. Мақалада түрік тілінің тұрақты сөз тіркестеріне қысқаша шолу жасалады.

Түйін сөздер: түрік тілі, тұрақты сөз тіркестері, сөйлем мүшелері және т.б.

Kaliev A.K. Temenova G.K.
**Phraseologisms in modern
Turkish language**

Phraseologisms in Turkish, as well as in other languages are used in the integral value, and don't change the order of the words. For this reason, they can be used in the language instead of a noun, adjective, adverb and verb, and can perform various functions offers. Also phraseologisms have form and semantic features. The article presents a short overview of phraseologisms Turkish language.

Key words: Turkish language, phraseologisms, parts of the sentences etc.

Калиев А.К., Теменова Г.К.
**Фразеологизмы современного
турецкого языка**

Фразеологизмы в турецком языке, так же как и в других языках, используются в цельном значении и не меняют порядок слов. По этой причине они могут применяться в языке вместо имени существительного, имени прилагательного, наречия и глагола, а также могут выполнять различные функции предложения. Также у фразеологизмов есть форменные и смысловые особенности. В статье излагается краткий обзор фразеологизмов турецкого языка.

Ключевые слова: турецкий язык, фразеологизмы, члены предложения и др.

ҚАЗІРГІ ТҮРІК ТІЛІНІҢ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Әрбір халықтың шұрайлы да тағылымды тілінде, соның ішінде түркі тілдерінде де ғасырлар бойына атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа, буыннан буынға мирас болып келе жатқан көркем сөз айшықтары болады. Олар бірнеше мыңдаған жылдар бойына халықтың ой-санасында қорытылып, халық өмірінің негізгі құндылықтарын жарыққа шығаруда маңызды рөл атқарып келеді. Солардың бірі – тұрақты сөз тіркестері. Қай тілдің де айшықты, бейнелі, тұрақты сөз тіркестері – сол халықтың тағдыр-тарихынан, басынан өткізген оқиғаларынан, жинаған өмір тәжірибесінен, балдай тәтті бақытты өмірінен, басына түскен қайғы-қасіретінен алынған сөз маржандары.

Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестері туралы І. Кеңесбаев өз ойын былайша білдіреді. Түрік тілі сөз тіркесінің атқаратын қызметі де түркітанушы ғалымның пікірінен алшақтамайды: «Шу дегенде айтарымыз: фразеологияның сыр-сипатын сөз еткенде оның тіл ярустарына, тілдің құранды бөлшектеріне мүлде қатысы жоқ деп ешкім де айта алмайды. Тілдің сол бөлшектерінен түбірлі айырмасын, бас белгілерін (релеванттық қасиетін) бір-ақ ауыз сөзбен түйгенде мынадай жайт аңғарылады: 1) *мағына тұтастығы* (белгілі бір ФЕ-нің «фразеологиялық единицаның» ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан түгел немесе ішінара жартылай айырылып қалады да, шоғыр тіркес бір тұтас мағына береді); 2) *тіркес тиянақтылығы* (белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздер бір-бірімен жымдаса байланысады, олардың орын тәртібі нық келеді, барлық жағдайда дерлік бір шоқ тіркесу өз қалпын сақтайды); 3) *қолдану тиянақтылығы* (белгілі бір ФЕ әрдайым айна қатесіз, өлеңдегі қайырма тәрізді бұлжымай қайталана қолданылады). Сонымен өзімізге дейінгі барлық зерттеулерді және өзіміздің бұрын-соңды ізденістерімізді шөла, қорыта, әрі тұжырымдай келіп, біз фразеологизмдерді танып-білудің жоғарыдағыдай негізгі үш принципін, яки үш критерийін қолдаймыз.

Әдетте зерттеушілер тарапынан бұл аталған критерийлердің бірін – басты, шешуші, екіншісін – көмекші не қосымша, үшінші біреуін – қосалқы, не шешуші емес деген тәрізді саралау, салмақтау талабы кездеседі. Алайда бұл тәрізді пайымдаулардың дұрыс-бұрысын атап жатпай-ақ өзіміз басшылыққа алатын, негізгі, басты принцип аталған үш критерийдің

тұтастығын айтамыз. Осы үш критерийді бір-бірінен жырып алмай, тұтасымен басты арқау еткенде ғана ФЕ-нің ерекше белгілерін тани аламыз. Яғни үш тұрғыны жүйелі түрге салып, фразеологияның басы ашық, дербес объектісін анықтаймыз. Демек, біздіңше, фразеологияны тіл білімі саласындағы дербес пән деп тани білудің өзі осы аталған заңдылықты қаншалықты мойындауға байланысты болмақ» [1: 590].

Ғалымның осы айтылған пікіріне қосыла отырып, қазіргі түрік тілінің тұрақты сөз тіркестерін төмендегі тақырыпшалар бойынша талдауға болады:

Тұрақты сөз тіркестерінің тұлғалық ерекшеліктері. (Şekil Özellikleri Bakımından Deyimler).

Қазіргі түрік тілінде тұрақты сөз тіркесіне төмендегідей анықтамалар беріледі:

– *Deyimler, kalıplaşmış kelime gruplarıdır* (Тұрақты сөз тіркестері – бір қалыпқа түскен тіркестер.);

– *Deyimler kısa ve özlü anlatım araçlarıdır* (Тұрақты сөз тіркестері – қысқа да нұсқа түсіндіру құралы.);

– *Deyimlerin söz dizimi bozulmaz, söz dizimi bozulan deyimler, deyim olmaktan çıkar.* (Тұрақты сөз тіркестерінің қалыптасқан тұлғасы өзгермейді, қалыптасқан тұлғасы өзгерсе, тұрақты сөз тіркесі болудан қалады.);

– *Deyimler en az iki kelime ile kurulur, genellikle üç beş kelimeyi geçmez ve şekil bakımından ikiye ayrılır.* (Тұрақты сөз тіркестері ең азы екі сөзден жасалады, олардың құрамы, негізінен, үш-бес сөзден аспайды және жасалуына қарай екіге бөлінеді):

1) *Kelime grubu durumundaki deyimler* (Сөз тіркесі формасындағы фразеологизмдер): *düşe kalka* (құлап тұрып, қиындықпен), *göz alıcı* (көздің жауын алатын, көз тартатын, сұлу), *kalın kafalı* (топас, зейінсіз, зердесіз).

2) *Cümle halindeki deyimler* (Сөйлем формасындағы фразеологизмдер):

Түрік тілінде сөйлем тұлғасында да тұрақты сөз тіркестері қолданылады. Олар қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерге сәйкес келеді:

İğne atsan yere düşmez. (Ине шаншар жер жоқ.)

Haline bakmaz, Hasan Dağı'na oduna gider. (Өлін білмеген – әлек.)

Koyuversem pekmez dökülür, koyuvermezsem belim бүkülür. (Былай тартсам, өгіз өледі, былай тартсам, арба сынады.)

Keçiye can kaygısı, kasaba et / yağ kaygısı. (Қара ешкіге жан қайғы, қасапшыға мал қайғы.)

Armut piş, ağzıma düş. (Алма піс, аузыма түс.)

Atı alan Üsküdar'ı geçti. (Болар іс болды, бояуы сінді.). Қазақ тіліндегі осы сөйлемнің тұлғалық та, мағыналық та баламасы ретінде түрік тілінде «*Olacak oldu, boyası sindi*» мәтелі қолданылады.

İt ite buyurur, it de kuyruğuna. (Ит итті жұмсайды, ит құйрығын жұмсайды).

Kızım sana söylüyorum, gelinim sen işit. (Қызым, саған айтам, Келінім, сен тыңда.)

Deyimler cümle unsuru olabilir. (Тұрақ сөз тіркестері сөйлем мүшесі бола алады.):

«*Öyle konuşunca, / adamcağız / küplere bindi.*» (қаз.: Солай дегеннен кейін, бейшара ашуға мінді.), – деген сөйлемдегі «*küplere bindi*» (ашуға мінді) тұрақты тіркесі баяндауыш (*yüklem*) қызметін атқарып тұр.

«*Olup bitenleri damarına basmadan söyleyebilirsin.*» (Болған оқиғаны шамына тимей айтуына болады.), – деген сөйлемдегі «*damarına basmadan*» (шамына тимей) тұрақты сөз тіркесі пысықтауыш (*zarf tümleci*) қызметін атқарып тұр.

Сол сияқты тұрақты сөз тіркестері, негізінен тұйық етістікке (*mastar*) аяқталады:

Ağzından kaçırmak (абайламай айтып қою);

Abayı sermek (жайғасу; ыңғайсыз отыру);

Mumla aramak (шам алып іздеу);

Baş göz olmak (үйлену, үй иесі болу);

Başına devlet kuşu konmak (Басына бақыт құсы кону; күтпеген жерден байлыққа ие болу).

Canı burnuna gelmek (жаны мұрнының ұшына келу);

Önüme ardına bakmamak (алды-артына қарамау);

İki ayağını bir pabuca sokmak (екі аяғын бір етікке тығу);

İğne ile kuyu kazmak (инемен құдық қазу).

Зат есімді тұрақты тіркестер:

Baba ocağı (қара шаңырақ немесе адамның туып-өскен жері, отаны);

Başında torbası eksik (ойлау жүйесі төмен адам);

Bana göre hava hoş (не болса да мен үшін бәрібір);

Süt dökmüş kedi gibi (сүтке тиген мысықтай);

Ha Ali hoca, ha hoca Ali (екеуі де бірдей, еш айырмашылығы жоқ).

Түрік тілінде қазақ тіліндегі сияқты тәуелдік жалғаудың көмегімен жасалған тұрақты сөз тіркестері де қолданылады: *eli açık* (қолы ашық, жомарт), *eli bol* (қолы ашық, береген, жомарт), *eli dar* (ақшадан қиындық көрген), *eli maşalı* (сотқар, төбелесқор), *eli geniş* (қолы ашық, жомарт), *eli bayraklı* (әдепсіз, сотқар) және т.б.

Түрік тілінде мәндес тұрақты сөз тіркестері (қазақ тілінде – мәтел) де жұмсалады:

Koyuversem pekmez dökülür, koyuvermezsem belim бүkülür. = *Yukarı tükürsem büyük, aşağı tükürsem sakal.* (Былай тартсам, өгіз өледі, былай тартсам, арба сынады.)

Тұрақты сөз тіркесінің мағыналық ерекшеліктері (Kavram Özellikleri Bakımından Deyimler). Тұрақты сөз тіркестері бір ғана ұғымды, бір ғана ойды қалыптасқан формалар арқылы білдіреді. Көптеген тұрақты сөз тіркестеріндегі сөздер ауыспалы мағынада жұмсалады.

Günaha girmek (күнаға кіру) ~ күнәға бату – а) «Алла алдында жазықты болу»; б) «кылмыс жасау, ұят іс істеу».

Gözleri yuvalarından fırlamak (көздері ұяларынан шығу) = Көзі шарасынан шығу – а) «таң қалу»; «қорқу».

Түрік тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі баламасын бергенде оны мақал не мәтелмен беру де тәжірибеде бар [2]. Мысалы:

At çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak (ат ұрланғаннан кейін қораның есігін жабу) <> *On birden sonra dükkân açmak* (он бірден кейін дүкен ашу) – «кеш қалу» ~ мәтел: Ақсақ қой түстен кейін маңырайды немесе “*Türk’ün akli sonradan gelir*” (Түріктің ақылы кейіннен келеді).

Кей жағдайларда қимыл есімі қосымшасының жалғануы арқылы мақал-мәтел тұрақты сөз тіркесіне ауысуы мүмкін. Мысалы:

Мақал: *Ayağını yorganına göre uzat* (Көрпене қарай көсіл.)

Тұрақты сөз тіркесі: *Ayağını yorganına göre uzatmak.* (Көрпене қарай көсілу.)

Тұрақты сөз тіркестері негізінен ауыспалы мағынада қолданылады. Мысалы: *Ağzıyla arslan /kuş/ tutmak* (аузымен арыстан /құс/ ұстау) – а) «қолдан келмес істі орындау»; ә) «өтірік мақтану» ~ аузымен құс тістеу.

Құрамындағы сөздердің мағынасынан ауытқымайтын тұрақты сөз тіркестері де бар. Мысалы: «*Dost ile ye iç, alış veriş etme.*» мақалының құрамындағы сөздер тура мағынада жұмсалып тұр.

Тұрақты сөз тіркестері арқылы адамның әр түрлі көңіл күйін, атап айтқанда ашу-ыза мен арұятты, қуаныш пен қызғанышты, достық ниет пен көре алмаушылықты т.б. беруге болады. Орыс тілді авторлардың талдауына сүйенсек, олар бұл мәселені былайша баяндайды: «Следует отметить, что ФЕ в турецком языке обозначают и/или выражают практически все эмоции человека: страх, волнение, гнев, грусть, стыд, удивление, радость и счастье, любовь, обида, зависть и

ревность, сочувствие, терпение, отчаяние, месть и ненависть, недовольство и нежелание и другие.

Ateş almak – бросить в жар (от волнения, гнева); *Boğazında durmak (kalmak)* – застрять в горле, стать поперек горла (от волнения); *Ah çekmek* – ахать, охать, вздыхать, горевать, переживать; *Gök gibi gürleyip şimşek gibi çakmak* – рвать и метать, метать громы и молнии; *Çatık göz (çehre, surat)* – насупленное (сердитое) лицо; *Göklere çıkmak* – быть на вершине блаженства, быть в упоении, быть на седьмом небе; *Ağzı kulaklarında olmak* – рот до ушей; *Gülmekten yerlere serilmek (yatmak)* – покатываться со смеху, хохотать (смеяться) до упаду.

...Процесс идиоматизации словосочетаний, передающих мимику и жесты человека, в турецком языке в целом носит универсальный характер. Например, в состоянии гнева человек поднимает руки вверх (*Elkaldırmak* – поднять руку, замахнуться на кого-то, в состоянии удивления человек широко раскрывает рот, глаза (*Gözlerifincangibi açılmak / olmak* – букв.иметь большие (как плоски) глаза; вытаращить глаза (от удивления, страха); *Ağzı açık kaldı* – он раскрыл рот от удивления); в состоянии стыда человек опускает лицо (*Yüzünüyeregetirmek (birinin)* – букв. опустить лицо к земле; сделать что-то постыдное), в состоянии волнения или стыда происходит сбой двигательных реакций человека *Ayağı (ayakları) (birbirine) dolaşmak* – заплетаться – о ногах (от стыда, волнения), *Eliayağıdolaşmak* – букв. рука и нога заплетаются; не зная, что делать и работать беспорядочно (от волнения).

ФЕ *Gönülvermek* – полюбить, привязаться всем сердцем; *Gönlükaymak* – букв. душа скользит; невольно (неожиданно) влюбиться передают внутреннее переживание человеком состояния влюбленности; ФЕ *Gönlü çökmek* – пасть духом, быть в угнетенном состоянии; *Karakara düşünmek* – с грустью (печалью) думать передают состояние уныния.

...Анализ показал, что в турецком языке фразеологизмы точнее и полнее раскрывают эмоциональную сферу человека через заключенные в них образные коннотации. Им свойственна многоплановая и сложная структура значения. Благодаря своей многозначности одна и та же ФЕ может выражать несколько эмоций, но это характерно не для всего количества фразеологизмов. Так, турецкие ФЕ *Dilitutulmak* – язык отнялся, *Diliniyutmak* – букв.язык проглотить; лишиться дара речи выражают эмоции страха или удивления в зависимости от контекста. Следующие ФЕ обозначают и выражают не только

радость, но и страх, растерянность, волнение, гнев: *Sinirleriboşanmak* – букв. нервы освободились; крайне разнервничаться (до истерики) от смеха, плача, крика, *Aklıbaşındangitmek* – букв. ум вышел из головы; растеряться, не знать, что делать (от радости, страха), *İçî içine sığmamak* – букв. душа в душе не умещается; не находить себе места (от радости, волнения), *Kabına (kacağına) sığmamak* – букв. не вмещаться в сосуд; быть вне себя (от радости, гнева). Таким образом, подгруппы эмоций находятся в постоянном взаимоперикновении.

...В турецком языке преимущественно к микрополю «страх» относятся ФЕ *Ecelterleri dökmek* – покрыться холодным потом (от страха); быть в смертельном страхе; *Dikenüstüneilişmek (oturmak)* – сидеть как на иголках. К ужасу относятся: *Buzkesilmek* – застыть, замерзнуть, окоченеть; застыть, замереть (от страха, удивления и т.п.); покрыться холодным потом, *Kaniliği kurumak* – сильно испугаться; букв. кровь засохла. К испугу относятся: *Can burnunagelmek* – сильно испугаться; букв. душа пришла к носу, *Ödüköpmek* – сильно испугаться. К панике относятся: *Paniğe kapılmak* – впадать в панику (от страха, волнения),

Çilyavrusugibidağılmak – броситься врассыпную; букв. как птенцы рябчика разбежаться, *Canhavli-* смертельный страх, паника; изо всех сил, с нечеловеческими усилиями.

...Фразеологизмы добавляют образность речи, в них объективирован внутренний мир человека через внешние проявления (мимика, жесты, движения и т.д.). К тому же фразеологизмы могут сочетать в себе междометия, например *Ahçekmek* – букв. протягивать «Ах»; ахать, охать, вздыхать, горевать, переживать. В целом они более информативны в турецком языке.

Сравнительный анализ всех средств языковой концептуализации эмоций, номинаций эмоций турецкого языка представляется интересным и перспективным в свете выявления характеристик номинаций эмоций в турецкой лингвокультуре.» [3, 73-77].

Қорыта айтқанда, тұрақты сөз тіркестері дайын қалпында келіп, ауыспалы мағынада жұмсалатын, белгілі бір сұраққа жауап беріп, бір сөз табының қызметін атқаратын, соған байланысты бір сөйлем мүшесі бола алатын екі немесе одан да көп сөздің тиянақталған формасы. Сонымен бірге олар бір-біріне мәндес те, қарсы мәндес те бола алады.

Әдебиеттер

- 1 Kenesbayev I. Kazak tilinin frazeologiyalik sözdigi. «Gılım» baspası. – Almatı, 1977. – 711 b.
- 2 Amanjolov A.S., Kurmanbayeva Ş.K. Türikşe-kazakşafrazeologiyalik sözdik. – Almatı, 1999. – 44 b.
- 3 Tuzlu (Garifullina) A.M. Leksiko-frazeologiceskiye sredstva virajeniya emotsiyi v turetskom yazıke // Filologiya i kultura. Philology and culture. – Kazan, 2012. – №3(29).